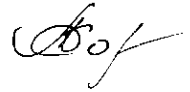

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

КОЛІСНИК ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 373.5.015.3:159.922.7]:159.942(043.3)

**РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ЧИННИКА ЗАПОБІГАННЯ
САМОТНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології факультету філософської освіти і науки в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Темрук Олена Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
факультет філософської освіти і науки,
доцент кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Просандєєва Людмила Євгеніївна,
Київський національний університет культури та мистецтв,
декан факультету культурології,
професор кафедри культурології;

кандидат психологічних наук, доцент
Томчук Сергій Михайлович,
КВУЗ "Вінницька академія неперервної освіти",
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться «02» березня 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 28 » січня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства в умовах соціальних, економічних, політичних, культурних перетворень, індустріалізації та урбанізації, інтенсивного розвитку технологій, перенасичення інформацією та, як наслідок, включеності людини до все більшої кількості поверхових соціальних контактів, особливої гостроти набуває проблема самотності, яка являє собою емоційний стан особистості, що пов'язаний із відсутністю близьких, позитивних емоційних зв'язків з іншими чи страхом їх втрати та позначається як на психологічному благополуччі, так і на якості життя людини в цілому.

Проблемі самотності присвячені роботи зарубіжних вчених, які досліджували загальнотеоретичні аспекти даного феномену (Л.Е. Пепло, Ф. Фромм-Райхман), його види (А.Т. Бек, Р.С. Вайс, Дж. Де Джонг-Гірвельд), підходи до вимірювання глибини переживання самотності (Д. Рассел, Е. ДіТомасо, М. Фергюсон), передумови виникнення (Х. Ченг), психотерапевтичні шляхи її подолання (К. Роджерс, К. Хорні), вплив на здоров'я (Дж. Качіопо, Л. Хоуклі) тощо.

Російськими дослідниками вивчалися генезис та прояви самотності (С.Г. Трубнікова), стратегії самоствердження самотньої людини (Н.Е. Харламенкова), психопатологія самотності (О.Н. Кузнецов, В.І. Лебедев) тощо. Вітчизняними науковцями встановлено вплив самотності на загальний процес спілкування (Є.І. Головаха, Н.В. Паніна), її культурно-історичні форми (Ю.М. Швалб, О.В. Данчева), гендерні особливості (В.І. Сіляєва, Н. Хамітов), специфіку переживання особистістю почуття самотності у стані соціальної депривації (Л.А. Варава) тощо.

Фундаментальні дослідження самотності проведені стосовно молодшого шкільного віку (М. Бартелс, Л.В. Кузнецова, М. Маргаліт), підліткового (О.Б. Долгінова, О.Р. Кирпиков, О.М. Коротеєва, С.В. Малишева, О.А. Селіванова, О.О. Третьякова, Р.В. Шмельов), юнацького (А.А. Артамонова, Р.М. Білоус, Д. Брейдж, Т. Бреннан, Г.А. Гаврилова, Т.І. Гольман, В.А. Кисельова, І.С. Кон, В.Г. Лашук, Н.Е. Мейон, Є.В. Прохоренкова, З.Н. Сафіна, К.В. Скороходько, Г.Р. Шагівалєєва, Т.В. Шиян), зрілого (Д.І. Бумсма, К.Р. Віктор, С. Зьоренсен, О.Н. Мухіярова, М. Пінкварт) та похилого віку (О.В. Лазарянц, З.В. Летнікова, Т. Пьорл, Л. Хоуклі).

Високий ступінь переживання самотності констатується вченими стосовно юнацького віку (В.Г. Лашук, Д. Нокс, М. Пінкварт, Г.Р. Шагівалєєва), що зумовлено відділенням від батьківської сім'ї, розширенням контексту соціальних відносин, встановленням інтимно-особистісних стосунків, плануванням свого майбутнього та перешкоджає вирішенню вікових завдань, пов'язаних з розвитком особистісної рефлексії й самосвідомості, подальшим професійним становленням, гострою потребою у спілкуванні й глибоких емоційно-насичених міжособистісних стосунках.

Результати досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених засвідчують зв'язок самотності з такими особистісними характеристиками та поведінковими проявами, як: переважаюча сконцентрованість на собі (К. Андерсон, В.Н. Куніцина, С.І. Сіляєва), ригідність поведінки (І.В. Бабаєва, Н.Є. Харламенкова), депресивні симптоми (К.А. Андерсон, Р. де С. Френч, Л.М. Хоровиц), сором'язливість (К.І. Кутрона), нейротизм (В.Г. Лашук), низька самооцінка (Т.Ю. Довбій, Я.О. Овсяннікова), песимізм (В.Г. Лашук), інтровертованість (К. Андерсон, В. Джонс, К.І. Кутрона, В.Н. Куніцина, С.І. Сіляєва), замкнутість (В.Г. Лашук), апатичність (А.Т. Бек), роздратованість (Дж. Качіопо, Л. Хоуклі), конфліктність (Є.І. Головаха, Н.В. Паніна), агресивність, (Дж. Качіопо, В.Г. Лашук, Л. Хоуклі), підвищена тривожність (К. Андерсон, В.Н. Куніцина, С.І. Сіляєва), страх негативної оцінки (В.Г. Лашук), емоційний самоконтроль (Г.В. Серма), схильність до контролю з боку оточуючих (В.Г. Лашук), відмова від впливу у міжособистісній взаємодії (В.Г. Лашук), труднощі у налагодженні контактів з

іншими людьми (А. Андерсон, В.І. Кисельова, С.В. Малишева, М.М. Наричин, З.Н. Сафіна, Н.Є. Харламенкова, Л.М. Хоровіц), розуміння емоцій, що виражаються через міміку та пантоміміку, розуміння значення слів (Дж. Качіопо та Л. Хоуклі), відкритість почуттів, емоцій та досвіду (Л. Ленг).

Більшість із зазначених особистісних проявів тією чи іншою мірою стосуються сфери так званого емоційного інтелекту як здатності сприймати, розуміти, використовувати та конструктивно управляти емоціями, на його зв'язок із самотністю вказують М. Ка де Врі, Л.М. Вахрушева, Д. Гоулман, Д. Мейєр, П. Селовей, однак, спеціальних досліджень взаємозв'язку між глибиною переживання самотності та рівнем розвитку емоційного інтелекту не виявлено, зокрема у юнацькому віці, який відзначається самотніми переживаннями самотності, тоді як встановлення цієї закономірності відкриває можливості запобігання та зниженню самотності у даному віковому періоді через розвиток емоційного інтелекту, та, як наслідок, особистісному зростанню юнаків.

Отже, соціальна значущість та недостатня розробленість зазначеної проблеми у сучасній психологічній науці обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Розвиток емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці»**.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (напрям: «Теорія та технологія навчання та виховання у системі народної освіти») й затверджена Вченою радою університету (протокол № 5 від 26 грудня 2011 року) та узгоджено на бюро Міжвідомчої ради НАПН з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 29 травня 2012 року).

Мета дослідження – виявити особливості переживання самотності та її взаємозв'язок з емоційним інтелектом в юнацькому віці; визначити, обґрунтувати та апробувати шляхи і засоби розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці.

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що переживання почуття самотності в юнацькому віці має специфічний, загострений характер та тісно пов'язане з емоційним інтелектом особистості, розвиток якого за допомогою спеціально організованого психологічного супроводу сприятиме зниженню та запобігання переживання самотності, вирішенню вікових завдань, пов'язаних із особистісним та професійним становленням юнаків.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми самотності та розвитку емоційного інтелекту як чинника її запобігання у юнацькому віці.
2. Емпірично виявити особливості переживання почуття самотності юнаками.
3. Дослідити специфіку та гендерні аспекти прояву емоційного інтелекту й простежити його взаємозв'язок з особливостями переживання самотності в юнацькому віці.
4. Створити модель та обґрунтувати, розробити й апробувати програму розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці; сформулювати практичні профілактично-корекційні рекомендації викладачам та психологам ВНЗ.

Об'єкт дослідження – самотність як психоемоційний стан в юнацькому віці.

Предмет дослідження – емоційний інтелект як чинник запобігання самотності в юнацькому віці.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення психологічної науки про закономірності процесу формування особистості (І.Д. Бех, Л.І. Божович, І.С. Булах, Л.С. Виготський, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, О.В. Скрипченко та ін.); теоретичні підходи щодо особливостей становлення особистості в юнацькому віці (І.Д. Бех, Л.І. Божович, І.С. Булах, М.Й. Боришевський,

І.В. Дубровіна, Е. Еріксон, Д. Ельконін, І.С. Кон та ін.); соціально-психологічні моделі форм та способів переживання самотності (Р. Вайс, О.В. Данчева, Дж. Зілбург, І.С. Кон, Л.Е. Пепло, Д. Перлман, Ю.М. Швалб та ін.); сучасні теоретичні та емпіричні дослідження емоційного інтелекту (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Д. Карузо, Д.В. Люсін, Дж.Д. Мейєр, К. Петридіс, Р. Робертс, П. Селовей та ін.); принцип актуалізації особистісного потенціалу як детермінанти розвитку особистості (М.І. Боришевський, Ю.О. Приходько, І.С. Кон, Г. Крайг, Т.М. Титаренко); принцип системності розвитку психічної діяльності (Д.Б. Ельконін), діяльнісний принцип психокорекції (Ф. Зімбардо, В.Г. Ромек та інші); психоаналітична методологія Ж. Лакана, теоретичні положення розвитку особистості засобами символдрами (Е. Вільке, І.Є. Вінов, Х. Лейнер, Я.Л. Обухов та ін.).

Методи дослідження: *теоретичні* (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання тощо); *емпіричні* (цілеспрямоване спостереження, індивідуальні та групові бесіди, анкетування, психодіагностичне тестування; констатувальний та формувальний експеримент); *методи обробки даних* (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження; методи математичної статистики – кореляційний аналіз за методом рангової кореляції Спірмена; порівняльний аналіз з використанням непараметричних критеріїв U-Манна Уїтні та Н - Краскала-Уоллеса; оцінка достовірності та значущості експериментальних даних – Т-критерій Вілкоксона).

На різних етапах дослідження використовувався комплекс психодіагностичних *методик*: «Методика діагностики рівня суб'єктивного переживання почуття самотності» (Д. Рассел, М. Фергюсон); «Шкала вимірювання соціальної та емоційної самотності для дорослих» (Е. Ді Томасо); «Тест на емоційний інтелект» – MSCEIT (Дж. Мейєр, П. Селовей, Д. Карузо); опитувальник «Емоційний інтелект» (Д.В. Люсін); «Методика дослідження соціального інтелекту» (Дж. Гілфорд, М. Саллівен); «Торонтська алекситимічна шкала» (Г. Дж. Тейлор); «Шкала суб'єктивного благополуччя» (Г. Перуе-Баду).

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Сумського державного університету, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ. У констатувальному експерименті взяли участь 259 студентів 1 – 6-го курсів денної та заочної форми навчання віком від 16 до 25 років. У формувальному експерименті брали участь 60 осіб 2-го та 3-го курсів.

Дослідження виконувалося у три етапи (пошуковий, дослідницько-експериментальний, узагальнюючий) впродовж 2010 – 2015 років.

Наукова новизна і теоретичне значення дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

– *вперше* вивчено рівень розвитку (високий, середній, низький) та специфіку прояву структурних компонентів (здатність ідентифікувати, розуміти, використовувати та керувати емоціями як власними, так і інших людей) емоційного інтелекту в юнацькому віці в контексті змішаної моделі даного феномену; досліджено особливості переживання та описано тенденції гендерних відмінностей у переживанні видів (романтична, сімейна, соціальна) самотності в юнацькому віці; встановлено обернений взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту та інтенсивністю переживання самотності в юнацькому віці; створено модель, розроблено та апробовано програму психокорекційної роботи з подолання самотності у юнацькому віці, спрямовану на розвиток здібностей емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності на даному етапі онтогенезу;

– *розширено, уточнено та доповнено* уявлення про структуру емоційного інтелекту, тенденції гендерних відмінностей і динаміку почуття самотності та рівнів розвитку емоційного інтелекту в юнацькому віці; взаємозв'язок чинників виникнення переживання самотності та шляхів його подолання та попередження;

– *набули подальшого розвитку* знання про особливості переживання та способи запобігання самотності в юнацькому віці, специфіку прояву емоційного інтелекту у юнаків та дівчат.

Особистий внесок здобувача. В списку друкованих праць чотири публікації підготовлено у співавторстві. У статті «Проблема емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки» (співавтор О.В. Темрук) авторським є висвітлення та систематизація основних підходів до розуміння феномену емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки (70%); у тезах «Емпатія як джерело гармонії у суспільстві» (співавтор С.В. Луценко) авторською є розробка проблематики емпатії як одного з регуляторів стосунків між людьми (60%); у тезах «Засоби розвитку емоційного інтелекту студентів у навчальному процесі» (співавтор Ю.І. Хомініч) авторським є розкриття форм та методів розвитку емоційного інтелекту в навчальному процесі (60%); у тезах «Соціальна складова інтелекту особистості» (М.В. Провозін) авторською є розробка концепції, методики і програми дослідження соціального інтелекту (60%).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що пакет психодіагностичних методик і розроблена та апробована авторська експериментальна програма психокорекційної роботи з подолання самотності у юнацькому віці стануть у нагоді фахівцям при наданні психологічної консультативної та психотерапевтичної допомоги у процесі подолання переживання самотності та можуть використовуватись молоддю як засіб самодіагностики, самопомоги та самопізнання з метою профілактики та зниження інтенсивності переживання самотності. Теоретичними положеннями, що висвітлені у дисертаційному дослідженні, можуть скористатися викладачі вищих навчальних закладів при підготовці відповідних навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій, у процесі викладання навчальних курсів «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Соціальна психологія», «Вікова психологія» тощо.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідалися та отримали схвалення на Міжнародних (3), всеукраїнських з міжнародною участю (2), всеукраїнських (2), міжвузівських (1) та регіональних (2) конференціях, засіданнях кафедри психології факультету філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова (2011 – 2015 рр.) та кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій Сумського державного університету (2011 – 2015 рр.).

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* у навчальний процес та у роботу психологічної служби Сумського державного університету (довідка № 2917 від 12.11.2015 р.), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 07-10/2691 від 17.11.15 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (довідка № 1809 від 4.11.2015 р.), а також у роботу психологічної служби Харківського національного університету радіоелектроніки (довідка № 49.04/27-2275 від 11.11.2015 р.) та Української академії банківської справи НБУ (довідка № 84-008/1901 від 4.11.2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 15 публікаціях, з яких 4 статті у вітчизняних фахових виданнях, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 10 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 6 додатків та списку використаних джерел, що налічує 380

найменування (119 з яких іноземною мовою). Основний зміст дисертації викладений на 202 сторінках та містить 22 таблиці та 8 рисунків на 30 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 307 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір наукової теми та її актуальність, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, сформульовано гіпотезу, розкрито методи, визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості щодо апробації та впровадження отриманих результатів, надано інформацію про структуру й обсяг дисертаційної роботи.

У першому розділі **«Теоретичні засади дослідження проблеми емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці»** представлено аналіз теоретичних підходів до проблеми самотності у філософсько-психологічних дослідженнях, особливостей переживання самотності у юнацькому віці та чинників її запобігання.

Проблематика самотності знайшла достатньо широке відображення у працях зарубіжних та вітчизняних психологів (Т. Бреннан, Р.С. Вайс, Е. ДіТомассо, Дж. Качіопо, В.Г. Лашук, Л.Е. Пепло, Д. Перлман, Є.В. Прохоренкова, В. Франкл, Дж.Г. Ціммерман, Г.Р. Шагівалеєва, Ю.М. Швалб та ін.), а також у роботах філософів (А. Камю, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, Г. Торо, С.Л. Франк, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер та ін.). Огляд досліджень свідчить, що у науці немає єдиного розуміння сутності поняття самотності, її чинників, значущості для індивіда тощо. В аналізі поглядів на феномен самотності звертає на себе увагу факт неоднозначного сприймання її модальності. З одного боку, велика кількість вчених трактує її як негативне переживання, з іншого вони ж вбачають у ній і додаткові можливості та ознаку зрілості (С. Віктор, Д.В. Віннікотт, О.В. Данчева, В.Г. Лашук, Л.Е. Пепло, Є.В. Прохоренкова, К. Рубінстайн, В. Садлер, Н.В. Хамітов, Дж.Г. Ціммерман, Г.Р. Шагівалеєва, Ю.М. Швалб, Ф. Шейвер та ін.).

Різностороннє бачення природи та особливостей самотності відображене науковцями в її багатовимірних класифікаціях, де вона представлена низкою окремих типів. Зокрема, ознаками класифікацій є: рівень взаємодії людини з навколишнім світом (Т. Бреннан, Т.Б. Джонсон, Л.Е. Пепло, В. Садлер, С.Г. Трубікова, Г.Р. Шагівалеєва, І. Ялом – загальна, емоційна, соціальна, духовна, комунікативна, екзистенційна тощо); тривалість у часі (А.Т Бек та Дж.Е. Янг, Г.Р. Шагівалеєва – хронічна, ситуативна, швидкоплинна, епізодична тощо); походження (С. Віктор, Р. Вайс, Дж. Зілбург, К.Е. Мустакас, Н.В. Хамітов, Ю.М. Швалб та О.В. Данчева, Г.Р. Шагівалеєва – зовнішня, внутрішня, функціональна, стан думок, пов'язана з колом друзів, емоційна ізоляція, просторова ізоляція тощо).

Погоджуючись з позиціями таких науковців як Р.С. Вайс, Д.В. Віннікотт, В.Г. Лашук, Г.Р. Шагівалеєва, І. Ялом та ін., ми схильні розглядати *самотність як багатовимірний конструкт, який з одного боку надає можливість вирватися зі стандартних циклів поведінки та реалізувати свою сингулярність, а з іншого являє собою негативне суб'єктивне переживання особистості, яке супроводжується почуттями покинутості, відчуженості, непотрібності.*

Серед негативних переживань, які охоплюють самотню людину, дослідники виокремлюють тривогу, смуток, відчай та печаль (Л.Е. Пепло, К. Рубінстайн, Г.Р. Шагівалеєва), тугу (І.С. Кон), безпорадність та страх (В.Г. Лашук), нетерпіння, нудьгу (В. Франкл), ізоляцію (Л. Ленг, Дж.Г. Ціммерман), жалість та відразу до себе (Л.Хоуклі), роздратованість та злість на інших (Дж.Качіопо та Л.Хоуклі), меланхолію (Р.С. Вайс, Д.В. Рассел), відчуженість (С.Г. Трубікова), підозрілість (Т. Бреннан), гнів (С.М. Томчук) тощо. Негативний характер самотності проявляється в тому, що вона підпорядковує собі інші

психічні процеси і стани; порушує внутрішню цілісність особистості; може виступати механізмом психологічного захисту; призводить до формування надочікувань і переоцінки внеску іншої людини у власний розвиток (Є.В. Прохоренкова), а отже несе загрозу позитивному розвитку особистості.

Переживання самотності особливо гостро сприймається в юнацькому віці, оскільки позначається на процесах самовизначення та самореалізації молодих людей (С.А. Андерсон, Т. Бреннан, К. Вайль-Шміт, Р.С. Вайс, С. Зьоренсен, М. Зюсман, Р. Квеллет, І.С. Кон, Дж.К. Ларсон, В.Г. Лашук, Д. Нокс, М. Пінкварт, Л.Є. Просандєєва, Є.В. Прохоренкова, А.Р. Річ, К. Рубінстайн, Дж.Х. Харві, Г.Р. Шагівалєєва, Ф. Шейвер, В. Франкл). Самотність в юнацькому віці тісно пов'язана з віковими домінантами у психосоціальному розвитку особистості молодої людини – з основними процесами і феноменами самосвідомості, з основними життєвими подіями особистості (відділення від батьківської сім'ї, розширення контексту соціальних відносин, планування свого майбутнього, встановлення інтимно-особистісних стосунків) та із завданнями розвитку особистості (Д. Брейдж, Т. Бреннан, Х. Індербітцен-Пісарук, І.С. Кон, В.Г. Лашук, Н.І. Мейон, К.Дж. Ротенберг). Зокрема, надмірний самоаналіз та схильність до самодослідження, пошук сенсу життя, конфлікт індивідуальності та ідентичності, рольовий конфлікт та статусна невизначеність, упередженість у стосунках, дисонанс між сексуальними потребами та реальними можливостями їх задовольнити тощо провокують гостре негативне переживання самотності. Відсутність належної уваги до проблеми самотності може стати чинником виникнення низки проблем, пов'язаних як з фізичним та психічним самопочуттям молодої людини, так і її особистісним розвитком.

Виникнення негативного переживання самотності в юнацькому віці спричинене як відсутністю усвідомлення своєї універсальності, так і з браком гнучких соціальних навичок здійснення себе у соціальному контексті для прояву власної сингулярності (Л.М. Вахрушева, Д.В. Віннікот, С.П. Дерев'янка, Дж. Маєйер, О.В. Милославська, П. Селовей, В. Франкл та ін.). Феномен, що об'єднує низку таких навичок, у науковій літературі описаний як емоційний інтелект.

Розуміння емоційного інтелекту, його складових представлено у концепціях емоційного інтелекту: модель здібностей (Г.Г. Гарскова, Дж. Мейєр, П. Селовей, Д. Карузо), модель рис (К.В. Петридіс, Е. Фернхем) та змішані моделі (О.А. Айгунова, І.А. Андреєва, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Д.В. Люсін, І.Н. Мещерякова). Загальною рисою всіх існуючих підходів до вивчення емоційного інтелекту є визначення його як здатності *сприймати та виражати емоції, розуміти та використовувати їх, управляти емоціями таким чином, щоб сприяти своєму особистісному зростанню*. Щодо питання структурної наповненості даного феномену, ми поділяємо думку таких дослідників як О.А. Айгунова, Д.В. Люсін, І.Н. Мещерякова та розглядаємо емоційний інтелект як конструкт, що має подвійну природу (з одного боку пов'язаний із когнітивними здібностями, з іншого – з особистісними характеристиками) та виявляє себе через особистісну та міжособистісну компетентність (внутрішньо-особистісний та міжособистісний інтелект відповідно), що представлені такими складовими: 1) сприйняття, оцінка та вираження емоцій; 2) використання емоцій для підвищення ефективності мислення; 3) розуміння та аналіз емоційної інформації; 4) регуляція емоцій.

Серед наукових праць, присвячених вивченню емоційного інтелекту, особливу увагу звертають на себе роботи, що підкреслюють його визначальну роль у психологічному благополуччі та успішності життєдіяльності людини (Р. Бар-Он, Д. Гоулман), у розвитку адаптаційного потенціалу (С.П. Дерев'янка, І.С. Степанов) та підтримці міжособистісних стосунків (О.О. Бантишева, Дж. Мейєр, П. Селовей).

Водночас теоретичний аналіз засвідчив відсутність цілеспрямованого вивчення рівня розвитку та особливостей прояву структурних компонентів емоційного інтелекту в юнацькому віці, його взаємозв'язку з інтенсивністю переживання самотності молоддю, що й стало предметом нашого емпіричного дослідження, в основу якого було покладено вище зазначені теоретичні положення.

У другому розділі «Емпіричне дослідження емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці» висвітлено організаційно-методичні основи емпіричного дослідження, викладено результати вивчення глибини переживання самотності, особливостей розвитку емоційного інтелекту, їх гендерних тенденцій, а також взаємозв'язку між інтенсивністю переживання самотності та рівнем розвитку емоційного інтелекту в юнацькому віці.

Завданнями констатувального експерименту були: 1) вивчення особливостей переживання почуття самотності в юнацькому віці; 2) виявлення рівнів розвитку, специфіки та гендерних аспектів прояву емоційного інтелекту в юнаків та дівчат; 3) встановлення взаємозв'язку між рівнем розвитку емоційного інтелекту та глибиною переживання почуття самотності в юнацькому віці.

У констатувальному експерименті взяло участь 259 студентів різних курсів НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), СумДУ (м. Суми), ХНУВС (м. Харків), СДПУ ім. А.С. Макаренка (м. Суми).

Результати аналізу отриманих даних показали (Рис. 1), що самотність в юнацькому віці є комплексним негативним переживанням, що проявляється в різних її видах (соціальній, романтичній та сімейній) згідно високого, середнього та низького рівнів. Вивчення інтенсивності переживання видів самотності показало, що більшою мірою юнаків непокоїть брак або невдоволеність романтичними стосунками (низький рівень переживання романтичної самотності демонструють лише 17,25% опитаних, тоді як високий та середній – 1,57% та 81,18% відповідно) та соціальними зв'язками (середній рівень соціальної самотності властивий 79,61% молоді, тоді як низький демонструють лише 20,39%). Що ж стосується сімейного виду самотності, то більше половини (50,59%) юнаків та дівчат мають середній рівень, який характеризується частковою задоволеністю емоційними зв'язками та якістю стосунків у своїй сім'ї. Виявлений позитивний внутрішній зв'язок між досліджуваними видами самотності засвідчує їх взаємозалежність.

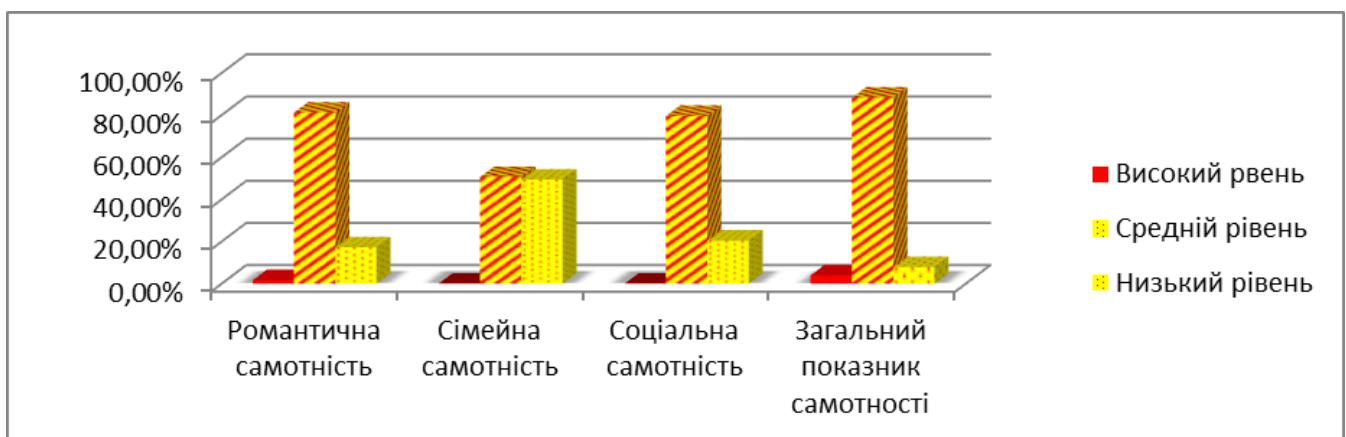

Рис. 1. Частота та інтенсивність переживання видів самотності в юнацькому віці (у %)

Вивчення отриманих даних згідно загального показника переживання самотності виявило, що переважній більшості (88,24%) досліджуваних властивий *середній рівень*

переживання самотності, який характеризується лише частковою або вибірковою задоволеністю власними соціальними контактами та якістю емоційних зв'язків, переживанням глибокої самотності час від часу, за певних життєвих ситуацій, переважанням ставлення до самотності як до негативного переживання. *Високий рівень* переживання самотності, для якого притаманним є невпевненість у собі, труднощі у налагодженні контактів, стосунків з іншими людьми, негативне ставлення до усамітнення, страх залишатися на самоті, властивий 3,92% опитаних. І лише незначна кількість (7,84%) молодих людей характеризується оптимальним *низьким рівнем* почуття самотності, для якого властиві задоволеність власними соціальними контактами та емоційними зв'язками, ініціативність, незалежність, оптимістичне уявлення про життя, позитивне ставлення до усамітнення.

Дослідження оцінки молоддю рівня свого суб'єктивного благополуччя показало, що значна частина респондентів демонструє лише часткову задоволеність власним життям (72,97%) або ж взагалі ним невдоволена (17,76%). Лише 9,27% опитаних відзначає однозначне переважання позитивних емоцій у своєму житті. Проте, виявлені достовірні прямі кореляційні зв'язки між шкалою суб'єктивного благополуччя та як загальним показником самотності, так і окремими її видами, є, на нашу думку, свідченням того, що досліджувані не відводять важливого місця емоційним переживанням в оцінці задоволеності своїм життям (це підтверджує думку про те, що сучасній молоді часто притаманне нехтування емоційною сферою) або ж цілком ймовірно, що навпаки, саме велика значущість емоційних переживань викликає спрацювання «заперечення», як психічного захисного механізму (підтвердженням цьому є вже констатоване глибоке та інтенсивне переживання самотності).

Гострота проблеми самотності серед осіб юнацького віку переважно є вираженою незалежно від статі (порівняльний аналіз даних проводився за допомогою непараметричного критерію U - Манна Уїтні), хоча все ж дещо частіше якістю стосунків у сім'ї та емоційними зв'язками у соціальних групах незадоволені юнаки. Переживання як самотності загалом, так і окремих її видів є актуальним для всього періоду навчання у вищому навчальному закладі юнаків та юнок. З першого до четвертого курсу інтенсивність переживання самотності молоддю поступово зростає. Подальше зменшення інтенсивності (однак недостатнє) переживання самотності в юнацькому віці відбувається переважно за рахунок збільшення кількості осіб з низьким рівнем сімейної самотності (з 23,08% на 4-му курсі до 77,78% у групі аспірантів).

На другому етапі констатувального експерименту за допомогою тесту Дж. Мейєра, П. Селовея та Д. Карузо нами були встановлені об'єктивні значення показників емоційного інтелекту, що відповідали високому, середньому та низькому рівням його розвитку та визначалися такими критеріями як: точність ідентифікації емоцій людей та об'єктів, генерування емоцій та вирішення проблем з їх допомогою, розуміння причин емоцій, відкритість емоціям та їх зв'язок з мисленням. Отримані значення показників емоційного інтелекту юнаків та юнок свідчать, що частка досліджуваних з середнім рівнем розвитку емоційного інтелекту складає 64,5%, низьким – 34,5%, високим – 1%. Щодо окремих складових емоційного інтелекту, подібну до інтегрального показника тенденцію спостерігаємо за шкалами «використання емоцій», «розуміння емоцій» та «управління емоціями»; дещо вищим є показник за шкалою «розуміння емоцій» (високий рівень притаманний 10% опитаних); нижчі результати спостерігаються за шкалою «ідентифікація емоцій» (високий рівень не продемонстрував жоден із досліджуваних, середній – 54%, низький – 46%). Таким чином, переважна більшість юнаків та дівчат характеризуються недостатнім умінням ідентифікувати як власні емоції, так і емоції інших людей; не розвиненим умінням точно виражати емоції та потреби, що з ними пов'язані; розрізняти точні та неточні, справжні та несправжні вияви почуттів; використовувати емоції для скерування уваги на важливу

інформацію та викликати емоції, що сприятимуть вирішенню певних завдань; не достатньо розвинене вміння розрізняти емоції, зокрема на вербальному рівні, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, здатність помічати раптову зміну емоцій, розуміти комплекси почуттів, що є амбівалентними; недостатнє вміння бути відкритим для емоцій, свідомо викликати чи навпаки позбуватися певних емоцій, управляти емоційними станами інших людей.

Рівень (дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький) розвитку емоційного інтелекту, виявлений з використанням опитувальника «Емоційний інтелект» Д.В. Люсіна, відображає оцінку юнаками та дівчатами своїх здібностей розуміти власні і чужі емоції та управляти ними. Отримані дані свідчать, що молоді часто характерна недостатня розвиненість зазначених здібностей, які входять до складу як внутрішньо-особистісної компетенції (дуже високий рівень внутрішньо-особистісного інтелекту – 6,9%, високий – 15,4%, середній – 39%, низький – 23,6%, дуже низький – 15,1%), так і міжособистісної (дуже високий рівень міжособистісного емоційного інтелекту – 10,8%, високий – 17,4%, середній – 35,9%, низький – 19,3%, дуже низький – 16,6%). Підтвердженням цього факту також виступають дані, отримані з використанням Торонтської алекситимічної шкали Г.Дж. Тейлора (високий рівень алекситимії – 14,29%, середній – 22,39%, низький – 63,32%) та тесту на визначення рівня соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівена (загальний показник соціального інтелекту більшості респондентів відповідає рівню «нижче середнього» – 59,46% опитаних, «середній» рівень – 32,82%, «низький» – 6,56%, «вище середнього» – лише 1,16%, високий рівень – 0%).

Динаміка розвитку емоційного інтелекту впродовж навчання юнаків та юнок у вищому навчальному закладі характеризується деякою нерівномірністю. Впродовж періоду з третього по четвертий курс показники в рівнях емоційного інтелекту юнаків стають дещо нижчими, порівняно із показниками респондентів перших-других курсів. І хоча надалі показники в рівнях емоційного інтелекту п'яти-шестикурсників та групи аспірантів підвищуються за рахунок зростання рівнів міжособистісного емоційного інтелекту, внутрішньо-особистісного інтелекту, розуміння емоцій, внутрішньої експресії та міжособистісного розуміння (Н – критерій Краскала-Уоллеса), однак залишаються не достатніми для ефективної самореалізації молодих людей.

Існує певна різниця в розвитку окремих складових емоційного інтелекту юнаків та дівчат (U-критерій Манна Уїтні). Згідно суб'єктивній оцінці респондентами своїх здібностей, юнаки краще демонструють вміння, що лежать в основі внутрішньо-особистісного інтелекту (розуміння власних емоцій, їх вираження та керування ними), а також можливості управління емоційними переживаннями. Експертна ж оцінка досліджуваних вмінь виявила, що здатність використовувати емоції та знання про них значно краще розвинена у дівчат. Також дівчата дещо краще можуть ідентифікувати емоції, у них дещо вищий загальний рівень емоційного інтелекту. Це проявляється в таких здібностях як: скеровування уваги на більш важливу інформацію, використання емоцій в якості допоміжних засобів для мислення та пам'яті, врахування декількох точок зору, стимулювання емоцій, що сприяють вирішенню певних задач. Водночас, що стосується таких вмінь як здатність передбачувати наслідки поведінки, логічно узагальнювати та виділяти загальні суттєві ознаки в невербальних реакціях співрозмовника, розуміти логіку розвитку ситуації взаємодії, то вони рівною мірою притаманні як юнакам, так і дівчатам.

Кореляційний аналіз даних (рангова кореляція Спірмена), представлений у табл.1, дозволив встановити існування зв'язку між рівнем розвитку емоційного інтелекту та глибиною переживання самотності особами юнацького віку, особливістю якого є те, що зі збільшенням рівня розвитку емоційного інтелекту спостерігається зниження глибини та інтенсивності переживання самотності. Однаково важливими є як здібності, що входять до складу міжособистісного інтелекту (здатність ідентифікувати і розуміти емоції іншої людини та

впливати на них), так і ті, що формують внутрішньо-особистісну компетентність (вміння ідентифікувати, розуміти та керувати власними емоціями).

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками самотності та емоційного інтелекту в юнацькому віці

N=259

Параметри методик для дослідження емоційного інтелекту	«Шкала соціальної та емоційної самотності для дорослих» Е. Ді Томасо						«Шкала самотності» Рассела-Фергюсона	
	романтична самотність		сімейна самотність		соціальна самотність		загальний показник самотності	
	Коеф. кореляції	Значущість	Коеф. кореляції	Значущість	Коеф. кореляції	Значущість	Коеф. кореляції	Значущість
<u>Емін Д.В. Люсін</u>								
МР	-,140*	p≤0,05	-,111	не значуща	-,096	не значуща	-,155*	p≤0,05
МУ	-,150*	p≤0,05	-,147*	p≤0,05	-,219**	p≤0,01	-,310**	p≤0,01
ВР	-,196**	p≤0,01	-,123*	p≤0,05	-,105	не значуща	-,187**	p≤0,01
ВУ	-,149*	p≤0,05	-,110	не значуща	-,166**	p≤0,01	-,335**	p≤0,01
ВЕ	-,040	не значуща	,013	не значуща	,044	не значуща	-,029	не значуща
МЕІ	-,162**	p≤0,01	-,144*	p≤0,05	-,170**	p≤0,01	-,254**	p≤0,01
ВЕІ	-,180**	p≤0,01	-,129*	p≤0,05	-,136*	p≤0,05	-,265**	p≤0,01
РЕ	-,209**	p≤0,01	-,130*	p≤0,05	-,114	не значуща	-,204**	p≤0,01
УЕ	-,155*	p≤0,05	-,124*	p≤0,05	-,181**	p≤0,01	-,321**	p≤0,01
ЗЕІ	-,197**	p≤0,01	-,145*	p≤0,05	-,160*	p≤0,05	-,294**	p≤0,01
<u>MSCEIT</u>								
Ідентифікація емоцій	,006	не значуща	-,205**	p≤0,01	-,127*	p≤0,05	-,046	не значуща
Використання емоцій	-,025	не значуща	-,182**	p≤0,01	-,208**	p≤0,01	-,154*	p≤0,05
Розуміння емоцій	,026	не значуща	-,327**	p≤0,01	-,290**	p≤0,01	-,210**	p≤0,01
Керування емоціями	-,025	не значуща	-,368**	p≤0,01	-,306**	p≤0,01	-,271**	p≤0,01
Емоційний інтелект	-,012	не значуща	-,362**	p≤0,01	-,317**	p≤0,01	-,220**	p≤0,01

МР – Міжособистісний інтелект: розуміння емоцій; **МУ** – Міжособистісний інтелект: управління емоціями; **ВР** – Внутрішньо-особистісний інтелект: розуміння емоцій; **ВУ** – Внутрішньо-особистісний інтелект: управління емоціями; **ВЕ** – Внутрішньо-особистісний інтелект: контроль експресії; **МЕІ** – Міжособистісний інтелект; **ВЕІ** – Внутрішньо-особистісний інтелект; **РЕ** – Розуміння емоцій; **УЕ** – Управління емоціями; **ЗЕІ** – Емоційний інтелект - загальний показник.

Одержані дані підтверджують гіпотезу про те, що емоційний інтелект є значущим чинником запобігання самотності в юнацькому віці. Припущення про ефективність актуалізації даного чинника з метою запобігання самотності в юнацькому віці покладено в основу розробки та реалізації програми формульовального експерименту.

У третьому розділі «Розвиток емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності у юнацькому віці» представлено теоретичне обґрунтування формульовального експерименту; розроблена модель та відповідна програма з розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці; аналіз змін у рівні емоційного інтелекту, що відбулися в результаті реалізації програми, а також оцінка їх впливу на інтенсивність

переживання самотності; практичні профілактично-корекційні рекомендації викладачам та практичним психологам ВНЗ щодо розвитку емоційного інтелекту молоді як чинника запобігання переживання нею самотності.

Теоретичним підґрунтям формувального експерименту з розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці виступили положення провідних вчених про можливості впливу на емоційний інтелект, активізацію його розвитку (О.А. Айгунова, І.Н. Андреева, Р. Бар-Он, Г. Бук, Т.П. Березовська, Д. Гоулман, М. Девіс, С.П. Дерев'янка, С. Стейн); про особливості формування окремих його складових та характеристик, таких як емоційна компетентність (Т.П.Березовська), самосвідомість та самооцінка, впевненість у собі (Ю.В. Давидова, С.П. Дерев'янка); навички інтроспекції та рефлексії (Т.І. Солодкова, С.Г. Трубнікова); сензитивність та емпатія (А.А. Артамонова); комунікативні здібності (В.А. Кулганов), соціально-психологічна компетентність (Д. Гоулман, М. Девіс); вміння орієнтуватися у соціальних ситуаціях (Н.І. Самуйлова), розуміння інших людей (М.О. Манойлова), вміння обирати і реалізовувати адекватні форми спілкування (Л.М. Вахрушева, Д. Гоулман, П. Кутер); відкритість та готовність зрозуміти та прийняти поведінку іншої людини (Н.В. Коврига, І.М. Мещерякова, С.О. Шара) за відносно короткий проміжок часу засобами активних соціально-психологічних методів навчання та індивідуального консультування.

Враховуючи виокремлені положення, методи та засоби, нами була розроблена модель розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці (Рис. 2). Відповідно до заявленої моделі кінцевою метою є зниження інтенсивності переживання самотності шляхом розвитку здібностей емоційного інтелекту молоді.

Програма розвитку емоційного інтелекту, що базується на розробленій моделі, включає дві частини: індивідуальну (зустрічі студентів з психологом в форматі психологічного консультування з елементами немедичної психотерапії, результативність яких досягалась, зокрема за рахунок можливості проведення короткострокової терапії за методом символдрами – від 7 до 15 індивідуальних сеансів) та групову роботу (авторський цикл тренінгових занять «Емоційний інтелект як ресурс» в об'ємі 36 год.) практичного психолога з молоддю.

Розроблена нами програма була апробована в рамках діяльності психологічної служби Сумського державного університету у 2013-2015 н.рр. на добровільних засадах. З метою виявлення ефективності авторської програми зі студентів 2-го та 3-го курсів були сформовані експериментальна та контрольна групи (по 30 осіб).

Мета розробленої тренінгової програми полягала в оптимізації переживання самотності молоддю шляхом розвитку її емоційного інтелекту. Нами реалізовувалися наступні завдання психокорекційної роботи: підвищення у досліджуваних цінності емоційного світу – як власного, так і інших людей; підвищення особистісної емоційної компетентності – здатності ідентифікувати, усвідомлювати, розуміти, висловлювати власні емоційні прояви та керувати ними; зниження рівня напруженості психологічних захистів, пов'язаних з проблемами емоційного самовираження; поліпшення міжособистісної внутрішньої компетентності – здатності помічати та розуміти емоції інших, а також зважати та, за необхідності, впливати на них; зниження рівня переживання самотності як результату прояву високого емоційного інтелекту.

Стратегія розробленої нами програми розвитку емоційного інтелекту полягала у: стимулюванні мотиваційної сфери учасників; актуалізації вмінь та розвитку здібностей, що складають основу емоційного інтелекту; розвитку необхідних психологічних якостей молоді шляхом стимулювання вже існуючих у студентів потенційних якостей, доведення їх до бажаного рівня (підвищення самосвідомості та самооцінки; розвитку навичок інтроспекції та рефлексії, сензитивності та емпатії; впевненості у собі; поліпшення комунікативних

здібностей, соціально-психологічної компетентності, вміння орієнтуватися у соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати і реалізовувати адекватні форми спілкування; стимулювання відкритості та готовності зрозуміти та прийняти поведінку іншої людини); реорганізації Я-концепції шляхом асиміляції раніш не відреагованих переживань, роботі з витісненими конфліктами; актуалізації позитивного потенціалу самотності.

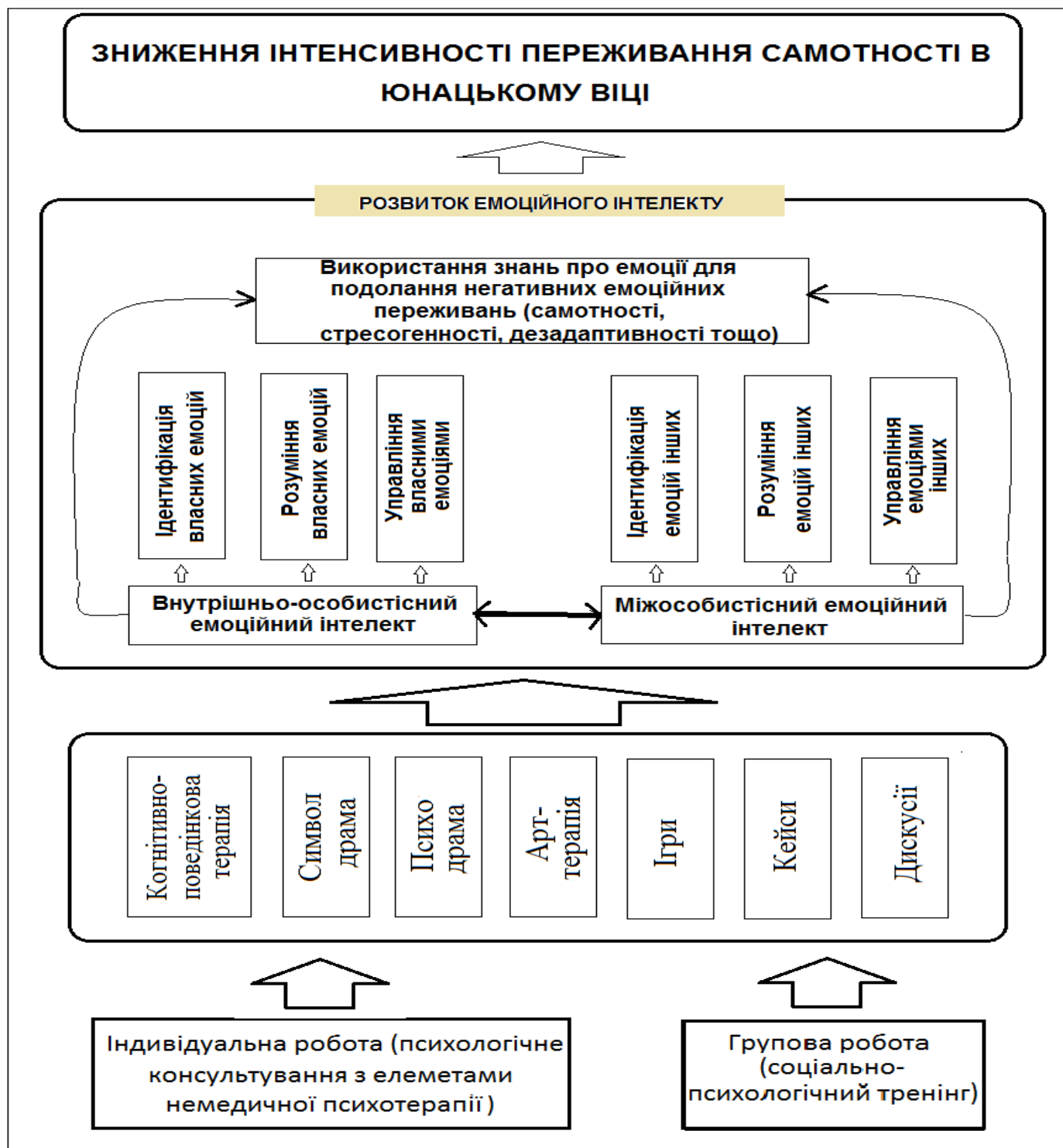

Рис. 2. Модель розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці

Програма вибудовувалася з використанням засобів когнітивно-поведінкової терапії, символдрами, арт-терапії, психодрами, а також дискусійних та ігрових методів, кейсів, медитативних технік, релаксаційних вправ, зворотного зв'язку, психогімнастики тощо.

Розроблена програма виявилася ефективною, оскільки після її апробації у студентів експериментальної групи виявлено суттєві позитивні зміни (якісні та кількісні) щодо підвищення емоційного інтелекту та зниження інтенсивності переживання самотності юнаками та дівчатами. Так, зростання загального рівня емоційного інтелекту досліджуваних, а також окремих його складових виявило як вимірювання, проведене з використанням самозвітів досліджуваних (ЕмІн Д.В. Люсіна), так і здійснене з застосуванням об'єктивної оцінки (тест Мейєра-Селовея-Карузо), дані якого представлені на Рис. 3. Статистична значущість отриманих результатів у контрольній та експериментальній групах по закінченню формульованого експерименту визначалася за Т-критерієм Вілкоксона: загальний показник EI, ЕмІн ($t=-4,784$, $p\leq 0,01$), загальний показник EI, MSCEIT ($t=-4,784$, $p\leq 0,01$), MEI ($t=-4,787$, $p\leq 0,01$), BEI ($t=-4,785$, $p\leq 0,01$), ідентифікація емоцій ($t=-4,787$, $p\leq 0,01$), використання емоцій ($t=-4,752$, $p\leq 0,01$), розуміння емоцій ($t=-4,015$, $p\leq 0,01$), керування емоціями ($t=-4,621$, $p\leq 0,01$).

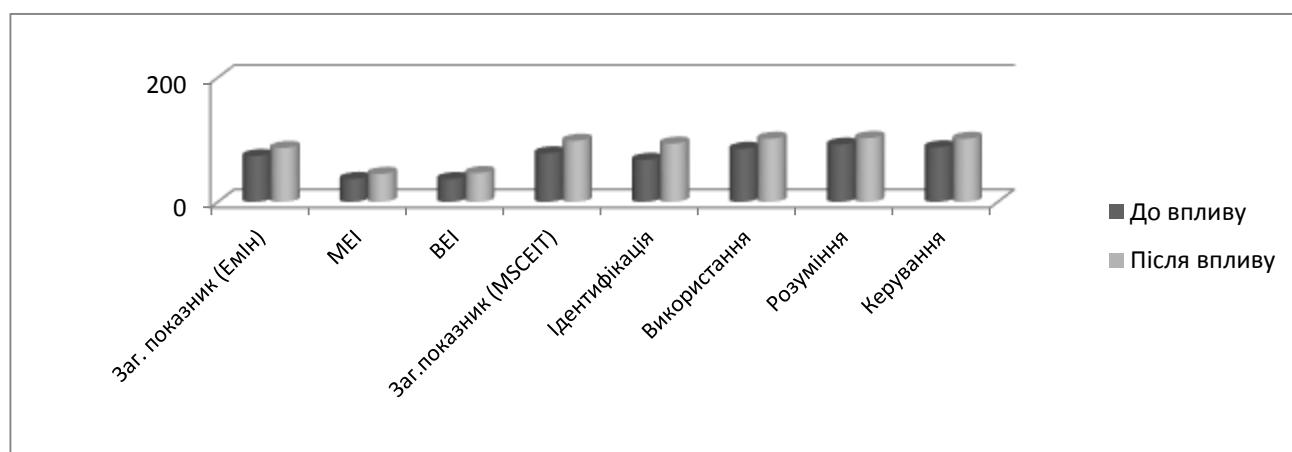

Рис. 3. Середні значення показників емоційного інтелекту до та після проведення формульованого експерименту

Також після проведення формульованого експерименту, як бачимо з табл. 2, збільшився кількісний показник низького рівня переживання самотності (з 3,3% до 53,33%), зменшились середній (з 73,33% до 40%) та високий (з 23,33% до 6,67%), що свідчить про оптимізацію переживання самотності студентами. Для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формульованого експерименту обчислення було здійснено за допомогою Т-критерію Вілкоксона. Так, відмінність показників самотності згідно методики Рассела-Фергюсона ($t=-4,586$, $p\leq 0,01$), романтичної самотності ($t=-2,757$, $p\leq 0,01$), сімейної самотності ($t=-3,587$, $p\leq 0,01$) та соціальної самотності ($t=-4,189$, $p\leq 0,01$) є статистично значущою.

Окрім цього, за підсумками проведеної статистичної перевірки також було встановлено, що виявлений у констатувальному експерименті взаємозв'язок між рівнями розвитку емоційного інтелекту та глибиною переживання самотності зберігається. В результаті кореляційного аналізу даних, здійсненого з допомогою рангової кореляції Спірмена, виявлений негативний кореляційний зв'язок на високому рівні статистичної значущості ($p\leq 0,01$) між загальною шкалою самотності та загальним показником емоційного інтелекту як за методикою Мейєра - Селовея - Карузо ($r=-,351$), так і Д.В. Люсіна ($r=-,283$).

Таблиця 2

**Кількісні показники інтенсивності переживання самотності молоддю до та після
формульовального експерименту (у %)**

N=60

Рівень самотності	Експериментальна група						Контрольна група					
	До експерименту		Після експерименту		Різниця		До експерименту		Після експерименту		Різниця	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Високий	7	23,3	2	6,67	5	16,67	3	10	2	6,67	1	3,3
Середній	22	73,3	12	40	10	33,33	18	60	18	60	0	0
Низький	1	3,3	16	53,33	15	50	9	30	10	33,33	1	3,3

Ефективність формульовального експерименту підтверджується зафіксованими змінами, що відбулися з учасниками в процесі роботи, а саме позитивна динаміка розвитку емоційного інтелекту та його компонентів: розвиток навичок усвідомлення, керування та контролю власних емоцій, розвиток емпатії, підвищення самооцінки, впевненості у собі, розвиток і оптимізація комунікативних здібностей, що відображається у навичках спілкування і прийомах міжособистісної оцінки, розвитку соціально-психологічної компетентності, вміннях орієнтуватися у соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати і реалізовувати адекватні форми спілкування, відкритість та готовність зрозуміти та прийняти поведінку іншої людини; а також зниження інтенсивності переживання самотності молодими людьми. Програма виявилась ефективною, оскільки забезпечує умови для комплексного розвитку всіх аспектів емоційного інтелекту через застосування низки методів психопросвітницької та психокорекційної роботи, знижуючи тим самим рівень переживання самотності у юнаків та дівчат.

На основі отриманих даних після проведення роботи відповідно до запропонованої програми розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці нами було розроблено ряд рекомендацій для викладацького складу та психологічної служби вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації з метою профілактики та зниження інтенсивності переживання самотності молоддю шляхом розвитку їх емоційного інтелекту.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало змогу сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлене теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності у юнацькому віці, яке полягало у визначенні теоретичних підходів до досліджуваної проблеми; емпіричному вивченні особливостей переживання та рівнів глибини почуття самотності у юнацькому віці, специфіки та гендерних аспектів прояву емоційного інтелекту у юнаків та дівчат; виявленні взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту та інтенсивністю переживання самотності в юнацькому віці; створенні моделі та обґрунтуванні, розробці й апробації програми розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності у юнацькому віці; формулюванні практичних рекомендацій для викладачів та практичних психологів ВНЗ щодо профілактики і подолання самотності молодих людей шляхом розвитку емоційного інтелекту.

1. Виникнення самотності у юнаків та дівчат тісно пов'язане з віковими домінантами у психосоціальному розвитку особистості молодої людини – з основними процесами і феноменами самосвідомості, з основними життєвими подіями (відділення від батьківської

сім'ї, розширення контексту соціальних відносин, планування свого майбутнього, встановлення інтимно-особистісних стосунків) та із завданнями розвитку особистості. Надмірний самоаналіз та схильність до самодослідження, пошук сенсу життя, конфлікт індивідуальності та ідентичності, рольовий конфлікт та статусна невизначеність, упередженість у стосунках, дисонанс між сексуальними потребами та реальними можливостями їх задовольнити тощо провокують гостре негативне переживання самотності, що позначається на процесах самовизначення та самореалізації молодих людей. Відсутність належної уваги до проблеми самотності може стати чинником виникнення низки проблем, зв'язаних як з фізичним та психічним самопочуттям юнаків та дівчат, так і їх особистісним розвитком.

Самотність – це багатовимірний конструкт, який з одного боку надає можливість вирватися зі стандартних циклів поведінки та реалізувати свою сингулярність, а з іншого являє собою негативне суб'єктивне переживання особистості, яке супроводжується почуттями покинутості, відчуженості, непотрібності. Самотність як складне та багатоаспектне явище може бути повною мірою описана лише за допомогою багатовимірних класифікацій, які враховують різностороннє бачення її природи та особливостей (загальна / емоційна / соціальна / духовна / комунікативна / екзистенційна; хронічна / ситуативна / швидкоплинна / епізодична; зовнішня / внутрішня / функціональна / стан думок / пов'язана з колом друзів; емоційна ізоляція / просторова ізоляція тощо). Поява негативного переживання самотності в юнацькому віці спричинена як відсутністю усвідомлення своєї універсальності, так і з браком гнучких соціальних навичок здійснення себе у соціальному контексті для прояву власної сингулярності. Феномен, що об'єднує низку таких навичок, у науковій літературі описаний як емоційний інтелект – *здатність сприймати та виражати емоції, розуміти та використовувати їх, управляти емоціями таким чином, щоб сприяти своєму особистісному зростанню.*

Емоційний інтелект включає особистісну (внутрішньо-особистісний інтелект) та міжособистісну (міжособистісний інтелект) компетентності, що представлені такими складовими: 1) сприйняття, оцінка та вираження емоцій; 2) використання емоцій для підвищення ефективності мислення; 3) розуміння та аналіз емоційної інформації; 4) регуляція емоцій.

2. Для юнацького віку характерне почуття самотності як комплексне негативне переживання, що охоплює всі її види (соціальна, романтична та сімейна самотність). Переважній більшості юнаків та юнок властивий *середній рівень* переживання самотності (88,24%), який характеризується лише частковою або вибірковою задоволеністю власними соціальними контактами та якістю емоційних зв'язків, переживанням глибокої самотності час від часу, за певних життєвих ситуацій, частим ставленням до самотності як до негативного переживання. Частині юнацької молоді (3,92%) властивий *високий рівень* переживання самотності, для якого притаманним є невпевненість у собі, труднощі у налагодженні контактів, стосунків з іншими людьми, негативна оцінка усамітнення, побоювання залишатися на самоті. Лише незначна кількість молодих (7,84%) людей характеризується оптимальним *низьким рівнем* почуття самотності, для якого властиві задоволеність власними соціальними контактами та емоційними зв'язками, ініціативність, незалежність, оптимістичне уявлення про життя, позитивне ставлення до усамітнення.

Більшою мірою молодь турбує брак або невдоволеність романтичними стосунками (романтична самотність) та соціальними зв'язками (соціальна самотність), досить чисельною є група тих, хто переживає сімейну самотність. Виявлений позитивний внутрішній зв'язок між дослідженими видами самотності засвідчує їх взаємозалежність.

Гострота проблеми самотності серед осіб юнацького віку переважно є вираженою незалежно від статі. Хоча все ж дещо частіше якістю стосунків у сім'ї та емоційними зв'язками у соціальних групах незадоволені саме юнаки. Переживання як самотності загалом, так і окремих її видів є в цілому актуальним для всього періоду навчання юнаків та юнок у вищому навчальному закладі, а в період від 16-17 до 20-21 року (з першого до четвертого курсу) зафіксована навіть тенденція до його зростання. Подальше зменшення інтенсивності переживання самотності в юнацькому віці є незначним та відбувається переважно за рахунок зниження переживання сімейної самотності.

3. Більшість юнаків та дівчат демонструють середній рівень розвитку емоційного інтелекту, який характеризується недостатнім умінням ідентифікувати як власні емоції, так і емоції інших людей; нерозвиненим умінням точно виражати емоції та потреби, що з ними пов'язані; розрізняти точні та неточні, справжні та несправжні вияви почуттів; використовувати емоції для скерування уваги на важливу інформацію та викликати емоції, що сприятимуть вирішенню певних життєвих ситуацій; не достатньо розвинене вміння розрізняти емоції, зокрема на вербальному рівні, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, не достатньо розвинена здатність помічати раптову зміну емоцій, розуміти комплекси почуттів, що є амбівалентними; недостатнє вміння бути відкритим для емоцій, свідомо викликати чи навпаки позбуватися певних емоцій, управляти емоційними станами інших людей. Водночас значна частина молодих людей виявляє низький рівень розвитку емоційного інтелекту, за якого вищезазначені прояви мають більш загострений характер вираження.

Досить низькі в цілому показники емоційного інтелекту представників юнацького віку обумовлені браком вміння аналізувати складні ситуації взаємодії людей, розуміти логіку їх розвитку, прогнозувати подальшу поведінку учасників комунікації та розуміти її причини. У молоді часто недостатньо розвинені вміння передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, прогнозувати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації. Багато з них не завжди надають значення невербальному спілкуванню, недостатньо уваги звертають на невербальні сигнали учасників комунікації. Певною мірою характерні для них і труднощі у розумінні різних значень, що приймають одні й ті ж вербальні сигнали залежно від контексту ситуації, тобто вони можуть помилятися в інтерпретації слів співбесідника. Це свідчить про брак вміння юнаків використовувати знання про емоції у соціальних контактах, а отже, ускладнює міжособистісні стосунки та знижує можливості соціальної адаптації.

Розвиток емоційного інтелекту в період навчання юнаків та юнок у вищому навчальному закладі характеризується деякою нерівномірністю. Впродовж періоду з 18 до 20 років (з третього по четвертий курс) показники в рівнях емоційного інтелекту юнаків стають дещо нижчими, порівняно із показниками респондентів перших-других курсів. І хоча надалі показники в рівнях емоційного інтелекту п'яти-шестикурсників та групи аспірантів знову підвищуються за рахунок зростання рівнів міжособистісного емоційного інтелекту, внутрішньо-особистісного інтелекту, розуміння емоцій, внутрішньої експресії та міжособистісного розуміння, однак залишаються недостатніми.

Виявлено гендерні відмінності в розвитку окремих складових емоційного інтелекту. Так, юнаки краще демонструють вміння, що лежать в основі внутрішньо-особистісного інтелекту (розуміння власних емоцій, їх вираження та керування ними), а також можливості управління емоційними переживаннями. Здатність ідентифікувати, використовувати емоції та знання про них краще розвинена у дівчат, що позначається на дещо вищому загальному рівні їх емоційного інтелекту.

Між рівнем розвитку емоційного інтелекту та глибиною переживання самотності особами юнацького віку існує тісний зв'язок – зі збільшенням рівня розвитку емоційного

інтелекту спостерігається зниження глибини та інтенсивності переживання самотності. Однаково важливими є як здібності, що входять до складу міжособистісного інтелекту, так і ті, що формують внутрішньо-особистісну компетентність. Більшою мірою емоційний інтелект позначається на соціальній та сімейній самотності, менше – на романтичній. Виникнення переживання самотності в юнацькому віці пов'язане з браком емоційної компетентності молодих людей, що дає підстави розглядати розвиток емоційного інтелекту в якості чинника запобігання самотності в юнацькому віці.

4. Модель розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці базується на теоретичних положеннях про можливість розвитку структурних компонентів емоційного інтелекту (внутрішньо-особистісного та міжособистісного) через підвищення самосвідомості та самооцінки; розвиток навичок інтроспекції та рефлексії, сензитивності та емпатії; впевненості у собі; поліпшення комунікативних здібностей, соціально-психологічної компетентності, вміння орієнтуватися у соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати і реалізовувати адекватні форми спілкування; стимулювання відкритості та готовності зрозуміти та прийняти поведінку іншої людини за відносно короткий проміжок часу засобами активних соціально-психологічних методів навчання та індивідуального консультування.

Ефективність авторської програми проявилась у підвищенні у досліджуваних цінності емоційного світу – як власного, так і інших людей; підвищенні внутрішньо-особистісної емоційної компетентності – здатності ідентифікувати, усвідомлювати, розуміти, висловлювати власні емоційні прояви та керувати ними; зниженні рівня напруженості психологічних захистів, пов'язаних з проблемами емоційного самовираження; поліпшенні міжособистісної внутрішньої компетентності – здатності помічати та розуміти емоції інших, а також зважати та, за необхідності, впливати на них; зниженні рівня переживання самотності як результату прояву високого емоційного інтелекту. Застосування методів глибинно-орієнтованої терапії (символдрами) в індивідуальній роботі дає можливість пропрацювати проблеми на більш глибинному психічному рівні з урахуванням індивідуальних особливостей молодих людей. Отримані результати доводять ефективність та доцільність використання апробованої програми для роботи з молоддю в умовах ВНЗ (зокрема, впровадження у практику психологічних служб).

Запропоновані методичні рекомендації для викладацького складу та практичних психологів ВНЗ з метою профілактики та зниження інтенсивності переживання самотності молоді шляхом розвитку емоційного інтелекту допоможуть в оптимізації ефективності навчального процесу та роботи психологічних служб.

Наше дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Подальшого вивчення потребують питання апробації та модифікації розробленої програми розвитку емоційного інтелекту, створення додаткових умов розвитку емоційного інтелекту, виявленні інших чинників виникнення самотності, розробка відповідних психокорекційних програм, спрямованих на її профілактику та подолання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові вітчизняні видання:

1. Колісник Л.О. Проблема емоційного інтелекту в історії філософсько-психологічної думки / Л.О. Колісник // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Зб. наукових праць. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – # 42(66). – С. 82-90.
2. Колісник Л.О. Проблема емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки / Л.О. Колісник, О.В. Темрук // Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-

Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди» : збірник наукових праць – Переяслав-Хмельницький, 2014. – вип. 33. – С. 207-223. (Автору належить 70% тексту).

3. Колісник Л.О. Особливості прояву емоційного інтелекту у старшому юнацькому віці / Л.О. Колісник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Вип. 121 Т.1 / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – № 121. – 228 с. (Серія: Психологічні науки). С. 169-174.

4. Колісник Л.О. Особливості переживання самотності у старшому юнацькому віці / Л.О. Колісник // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. Том 19. Одеса : Астропринт, 2014. – № 1 (31). – С. 102-110.

Зарубіжне фахове видання:

5. Колісник Л.О. Проблема діагностики емоційного інтелекту / Л.О. Колісник // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – С. 278-295. (Збірник включено до міжнародної науково-метричної бази Index Copernicus).

Матеріали конференцій:

6. Колісник Л.О. Проблеми алекситимії в житті сучасного суспільства / Л.О. Колісник // Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету, Суми 2007. – С. 53-55.

7. Колісник Л. Емпатія як джерело гармонії у суспільстві / Л. Колісник, С. Луценко // Матеріали науково-методичної конференції “Молодь в освіті”. – Суми : Вид-во СумДУ, 2010. – С. 74-77. (Автору належить 60% тексту).

8. Колісник Л.О. Вплив емоційного здоров'я на гармонійний розвиток особистості студента / Л.О. Колісник // Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю “Освіта і здоров'я: формування здоров'я дітей, підлітків та молоді в умовах навчального закладу”. – Суми, 2010. – С. 71-80.

9. Колісник Л.О. Емоційно-психологічна ізоляція у сучасному суспільстві / Л.О. Колісник // Матеріали всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства». – Суми 2012. – С. 108-111.

10. Колісник Л.О. Гендерні ролі та переживання самотності (за результатами досліджень у країнах Європи та Америки) / Л.О. Колісник // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Гендерна мапа Центрально-Східної Європи». – Суми, 2012. – С. 10-14.

11. Колісник Л.О. Формування емоційного інтелекту учасників навчально-виховного процесу засобами активних соціально-психологічних методів / Л.О. Колісник // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції «Актуальні питання психологічного забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах». – Київ, 2012. – С. 104-107.

12. Колісник Л.О. Засоби розвитку емоційного інтелекту студентів у навчальному процесі / Л.О. Колісник, Ю.І. Хомініч // Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19-20 квітня 2013 р. / Ред.кол. : Є.О. Лебідь, А.Є. Лебідь. – Суми : СумДУ, 2013. – С. 48-50. (Автору належить 60% тексту).

13. Колісник Л.О. Соціальна складова інтелекту особистості / Л.О. Колісник, М.В. Провозін // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку : Збірник

матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2013 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. – Суми : Друкарський дім «Папірус», 2013. – С. 526-529. (Автору належить 60% тексту).

14. Колісник Л.О. Роль психологічної служби ВНЗ у профілактиці почуття самотності серед осіб старшого юнацького віку / Л.О. Колісник // Збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Особистість в екстремальних умовах» : – Ч.1. – Львів : ЛДУ БЖД, 2013 – 336с. – С. 259-261.

15. Колісник Л.О. Динаміка переживання самотності у старшому юнацькому віці / Л.О. Колісник // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 21-22 квітня 2014 р. / Відп. за вип. О.М. Сушкова. — Суми : СумДУ, 2014. — С. 356-358.

АНОТАЦІЇ

Колісник Л.О. Розвиток емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2016.

Дисертація присвячена проблемі розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці. В роботі визначено теоретичні підходи до вивчення феномену емоційного інтелекту та переживання самотності. Емпірично виявлено особливості переживання та тенденції гендерних відмінностей видів (романтична, сімейна, соціальна) самотності в юнацькому віці. З'ясовано структуру (здатність ідентифікувати, розуміти, використовувати та керувати емоціями як власними, так і інших людей), рівні (високий, середній, низький) розвитку, динаміку та особливості прояву, тенденції гендерних відмінностей емоційного інтелекту у юнаків та дівчат. Встановлено обернений взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту та інтенсивністю переживання самотності в юнацькому віці, що дозволяє розглядати розвиток емоційного інтелекту в якості чинника запобігання самотності в юнацькому віці.

Створено модель розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання самотності в юнацькому віці. Обґрунтовано, розроблено, апробовано та доведено ефективність програми запобігання самотності в юнацькому віці шляхом розвитку емоційного інтелекту молоді.

Запропоновано методичні рекомендації для викладачів та практичних психологів вищих навчальних закладів з метою профілактики та зниження інтенсивності переживання самотності юнаками та дівчатами шляхом розвитку емоційного інтелекту.

Ключові слова: самотність, соціальна самотність, романтична самотність, сімейна самотність, емоційний інтелект, юнацький вік, чинники запобігання самотності, розвиток емоційного інтелекту, оптимізація переживання самотності.

Колисник Л.А. Развитие эмоционального интеллекта как фактора предотвращения одиночества в юношеском возрасте. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2016.

Диссертация посвящена проблеме развития эмоционального интеллекта как фактора предотвращения одиночества в юношеском возрасте. В работе определены теоретические подходы к изучению феномена эмоционального интеллекта и переживания одиночества.

Эмпирически выявлены особенности переживания, динамика и тенденции гендерных отличий как общего показателя одиночества молодых людей, так и ряда ее видов: социальной, романтической, семейной. *Одиночество рассматривается как многомерный конструкт, который, с одной стороны, дает возможность вырваться из стандартных циклов поведения и реализовать свою сингулярность, а с другой, является отрицательным субъективным переживанием личности, сопровождаемым чувствами покинутости, отчужденности, ненужности.*

Эмоциональный интеллект представлен как способность воспринимать и выражать эмоции, понимать и использовать их, управлять эмоциями таким образом, чтобы способствовать своему личностному росту. Выявлено структуру (умение идентифицировать, понимать, управлять собственными эмоциями и других людей и использовать знания о них), уровни (высокий, средний, низкий) развития, динамику и особенности проявления общего эмоционального интеллекта у юношей и девушек.

Исследованы гендерные особенности переживания одиночества и уровня развития эмоционального интеллекта. Установлена обратная взаимосвязь между уровнем развития эмоционального интеллекта и интенсивностью переживания одиночества в юношеском возрасте (с увеличением уровня развития эмоционального интеллекта наблюдается снижение глубины и интенсивности переживания одиночества), что позволяет рассматривать развитие эмоционального интеллекта в качестве фактора предотвращения одиночества в юношеском возрасте.

Создана модель развития эмоционального интеллекта как фактора предотвращения одиночества в юношеском возрасте. Обоснована, разработана, апробирована и доказана эффективность программы предотвращения одиночества в юношеском возрасте путем развития эмоционального интеллекта молодежи.

Предложены методические рекомендации для преподавателей и практических психологов высших учебных заведений с целью профилактики и снижения интенсивности переживания одиночества юношами и девушками путем развития эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: одиночество, социальное одиночество, романтическое одиночество, семейное одиночество, эмоциональный интеллект, юношеский возраст, факторы предотвращения одиночества, развитие эмоционального интеллекта, оптимизация переживания одиночества.

Kolisnyk L. Emotional intelligence development as a factor to prevent loneliness in adolescence. – Manuscript.

The dissertation for getting a scientific PhD degree in psychological sciences within the specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. The National pedagogical university named after M.P. Drahomanov, Kyiv, 2016.

The dissertation is devoted to the emotional intelligence development as a factor to prevent loneliness in adolescence. The paper analyzes theoretical approaches to the study of the emotional intelligence phenomenon and feelings of loneliness. Loneliness experience peculiarities and gender specificity of its types (romantic, family, social) in adolescence was empirically identified. Emotional intelligence structure (ability to identify, to understand, to use and to manage emotions in both ourselves and in others), development levels (high, middle, low), its dynamics and manifestation specificity, gender differences were discovered. The inverse interrelation between the level of emotional intelligence and intensity of loneliness feelings in adolescence was established which allows us to consider the development of emotional intelligence as a factor to prevent loneliness in adolescence.

The model of emotional intelligence as a factor to prevent loneliness in adolescence was created. The adolescence loneliness preventing program by youth emotional intelligence developing was proved, developed, tested and checked for effectiveness.

Methodical recommendations for teachers and psychologists of higher education institutions as for preventing and reducing the intensity of boys and girls loneliness feelings through the development of emotional intelligence skills were given.

Keywords: loneliness, social isolation, romantic loneliness, family loneliness, emotional intelligence, adolescence, loneliness factors preventing, emotional intelligence development, optimization of loneliness feelings.

Підписано до друку 26. 01. 2016 р.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 1,1. Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100 пр. Зам. №56.

Видавець і виготовлювач

Сумський державний університет,

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3062 від 17.12.2007.